

UDK: 299.4:322
1.01 izvirni znanstveni članek

Jernej Šček

profesor filozofije in zgodovine
(Znanstveni licej Franceta Prešerna) (Trst, Italija)

Piccolominijevo *Pismo Mehmedu* in krščanska *lectio* civilnega humanizma

Izvleček: Pismo toskanskega humanista Eneja Silvija Piccolominija, papeža Pija II., osmanskemu sultanu Mehmedu II. Osvajalcu je na Slovenskem domala nepoznano. Pismo Mehmedu razkriva kompleksno in protislovno – nemirno – naravo njenega avtorja in ponuja nič koliko edinstvenih zgodovinskih, filozofskih, socioloških, filoloških in teoloških iztočnic. Pričujoči zapis je poskus zgodovinske in filozofske kontekstualizacije avtorja v okviru historičnega humanizma, problematizacije pozne križarske ideologije ter iskanja relacij z ireničnimi poskusi. Pismo je polnopomensko okno v svet civilnega, z dejavnim krščanstvom (*vita activa*) prepojenega humanizma, ki predstavlja odličen poučni primer zgodnje in srednje renesanse.

Ključne besede: civilni humanizem, italijanska renesančna filozofija, krščanska antropologija, križarska ideologija, Enej Silvij Piccolomini, Mehmed II. Osvajalec

Piccolomini's *Letter to Mehmed* and the Christian *Lectio* of the Civil Humanism

Abstract: In 1461 the Italian humanist Enea Silvio Piccolomini, pope Pius II, writes a famous letter to the Ottoman Sultan Mehmed the Conqueror, which is still quite unknown in the Slovenian academia. It reveals a complex and ambivalent, in fact an unquiet, mind, typical for the thought climate of the Late Middle Ages. It provides us a myriad of interesting historical, philosophical, sociological, philological and theological questions. This paper aims to contextualize this precious document in the field of historical humanism, problematize the late crusade ideology and search for relations with other irenic solutions. The *Letter to Mehmed* is a window on the world of the civil humanism meeting the active conception (*vita activa*) of the Christian humanism, which is the ultimate lesson of the early and middle Renaissance.

Key words: civil humanism, Italian renaissance philosophy, Christian anthropology, crusade ideology, Enea Silvio Piccolomini, Mehmed the Conqueror

Uvod

Raziskovanje na Slovenskem spregledanih in podcenjenih poglavij v kazalu zahodne misli – historičnega humanizma in renesančne filozofije – nas navdaja z nehotenim občutjem konkvistadorjev, nekakšnih osvajalcev nekoristnega sveta, ki se zavestno zaganjajo onkraj Herkulovih stebrov sodobne humanistike v iskanju njenih zlatih žil. Le kako preslišati sire-nino petje Južnega oceana, ki nas v leonardovskem vrtincu podžiga in prebavlja, veliko zahteva in bogato obdaruje, ono gorišče zahodne besede in resnice, ki mu z najmanjšim skupnim imenovalcem pravimo *latinitas*?¹ Kaj ostaja od nas, dedičev renesančnega Celja, potomcev slovenskih Firenc? V aporijah protihumanizma smo postali gluhi na poslanstvo humanistike. Njen *topos* je in ostaja razprava o človeku in njegovi (ne)političnosti. Večno Plavtovsko enigmo *quis es, tu, homo?* (Plavt 1991, IV, 2) v somraku človeškosti spregamo osebneje, kajti doživljamo jo *in prima persona* kot nekakšni *quid est, homo?* Ali humanistika še zmore nositi poklicanost, ki jo zaznamuje in razločuje od tehnike? Ali humanistične vede (*studia humanitatis*) še služijo človeškemu življenju (*philosophia ancilla vitae*)? Da je mogoče antropološko vprašanje postaviti še kako drugače kot protagorično, kot

1 Atene, Jeruzalem in Rim: simbolno moč treh evropskih mest sistematično razišče Rémi Brague v delu *Evropa, rimska pot*: »Evropejcev ni. Evropa je kultura. A kultura je delo na sebi, oblikovanje sebe po samem sebi, prizadevanje, da bi si prisvojili tisto, kar presega posameznika. Zato je ni mogoče dedovati, ampak si jo mora vsak sam osvojiti.« (Brague 2003, 89) Paul Valéry je leta 1924 v opombi k svojemu delu *Kriza duha* zapisal: »Povsod, kjer so imela imena Cezar, Gaj, Trajan in Vergilij, povsod, kjer sta imeli imeni Mojzes in sv. Pavel, povsod, kjer so imela imena Aristotel, Platon in Evklid hkrati pomen in veljavo, povsod tam je Evropa.« (Brague 2003, 32)

slepi *homo mensura*, in hkrati trezno zavračati nevarnost modernih sofizmov in solipsizmov, nam živo priča renesančnik, integralni² človek, celostni in celoviti polihistor (*uomo universale*), človek, ki ni banalno čudo vseh čudes (*magnum miraculum*), temveč nič več (in nič manj) kot bitje možnosti, nosilec živega življenja, ki še zmore upati, verjeti in hoteti, moliti in delovati.

Čuječe uho in motreči duh bosta vodnika in zgleda našla v romanu-prispodobi Alojza Rebule *Zeleno izgnanstvo* (1981), ki je najodličnejši uvod v kompleksni lik in razvejano delo Eneja Silvija Piccolominija (1405–1464) ter v njegov mikrokozmos na obrobju (*limes*) svetov Mitteleвроpe. Tržaški pevec Ahacij in njegov svetovalec, grobi in razgledani slovenski duhovnik Tilen Kontovelski, se na neki točki (Rebula 1981, 236–237) takole sprašujeta (v našem imenu):

»Pa bi Celje lahko postalo Firenze Slovenske marke,« sem rekel. »Povej, celsitudo. Ali vohaš kulturo v tem zraku? Celjski dvor pa kultura! Poglej te gozdove! Misliš, da rastejo iz zemlje? Iz politike rastejo! Tu kraljuje eno samo tropsko sonce: politika! In če je treba izmeriti človeka, je za to ena sama merilna enota: politika! Od politike si blažen ali pogubljen. Ko da nas je spočela politika! Ko da hribi stojijo, ko da reke tečejo od politike! Ko da ni še kaj pod soncem poleg politike! Kaj manj podganjega! Kaj bolj kraljevskega!« Zmerom se mi je zdelo sumljivo, če se umetnik preveč zaganja v politiko, pa sem ga vprašal: »Kaj na primer?« »Tale potok na primer! Več imam samo

2 Na prevod mojstrovine *Integralni humanizem* (*Humanisme intégral*, 1936) modernega krščanskega misleca Jacquesa Maritaina še čakamo. Pri nas ga poznamo predvsem po Rebulovih raziskavah (Rebula 2004).

od njegovega šumljanja kot od vseh celjskih dekretalov. Zato pravim: dol s politiko in živelo srce, živela domišljija, živelo prijateljstvo!« »Samo to?« sem se pošalil. »Živeli vinogradi,« je Ahacij zaoral z roko v krogu. »Živela rman in šentjanževka!«

Matrica civilnega humanizma

Sodobna kritična analiza mojstrovin izgubljenega časa, kot sta *Prezir do sveta* (*De contemptu mundi*, 1195) Lotaria iz Segnija, kasnejšega papeža Inocenca III., ali pismo osmanskemu sultanu Mehmedu II. Osvajalcu Eneja Silvija Piccolominija, papeža Pija II., mora temeljiti na globoki epistemološki in paradigmatski občutljivosti, sicer se znanstvena igra ne more niti začeti. Videz tematskega in slogovnega obskurantizma, mračnjaštva, retrogradnosti, celo ljudomrzniške nečloveškosti je bolj kot od historičnega vira odvisen od rigoroznosti, kritičnosti in odprtosti raziskovalčevega gledišča. Znanstveno raziskovanje pogosto trešči ob čeri površnih predsodb in posploševalnih konotacij, ki brez resne filozofske in historiografske analize diamant humanistične literature reducirajo na splošen »križarski milje«. Premnogi danes Piccolominijevo *Pismo* primerjajo dreganju v sršenje gnezdo svetih vojn in ideologije terorizma. Sistematično podcenjevanje historičnega humanizma nas spominja na starorimsko prakso prekletstva spomina (*damnatio memoriae*), s katero je novi cesar brisal spomin na predhodnika (Klavdij Nerona, na primer). Laični humanistični znanstvenik ne more pristajati na to, kar poznavalec renesančne kulture Marco Pellegrini imenuje eksces dekonstruktivizma, torej na nekakšno »hermenevtično pretiravanje, ki izhaja iz skrbi za dezaktivacijo intelektualnih korenin nasilnega obnašanja.

Vendar pa se na ta način nismo izognili deformiranim, enoznačnim in arbitrarnim razlagam, sploščenim od skrbi naše sedanjosti.« (Pellegrini 2014, 17) Prav zato, ker se zavedamo nevarnosti identitarnih, suverenističnih, etnocentričnih, rasiističnih, v osnovi nestrpnih in izključevalnih ideologij, se ne smemo odpovedati raziskovanju kompleksnosti zgodovinskih pojavov, ki nas dediščinsko (kot kolektivno nezavedno) določajo. Samo misel nas lahko opremi z orodji za kulturno diagnostiko, prognostiko in terapijo. Od nas je odvisno, kako upravljamo z nožem dediščine zahodne kulture.³

Na tem mestu ne moremo niti približno obdelati bogatega in razvejanega življenja ter dela velikega humanista,⁴ enega najznačilnejših papežev 15. stoletja. (Lesca 1893, 400; Totaro 1978, 96; von Pastor 1910, 374; I papi 1998, 205) Skoraj izključno se bomo posvetili orisu historičnega, filozofskega in duhovnega konteksta znamenitega pisma Mehmedu II. Osvajalcu (1432–1481) iz leta 1461, ki ga na Slovenskem doslej resno omenja le Škamperle. (Škamperle 1999, 49–68) Na tem mestu ponujamo izbor odlomkov v prvem slovenskem prevodu. Ker verjamemo v moč simbolne imaginacije, si »Toscanaccia« živo predstavljamo kot razmišljujočega za kamnito kraško mizo ob cerkvi sv. Jurija v Dutovljah, ki jo je posvetil 13. julija 1450 (Rebula 1981, 410–412) med svojim dvoletnim načelovanjem tržaški škofiji.⁵ Njegov duh se,

3 Kot je Anton Sovrè zapisal o predsokratski sofistiki, je ta »ko oster nož, pametnemu koristno orodje, če ga pa dobi otrok ali norec v roke, se zgodi nesreča.« (Predsokratiki 2002, 136)

4 Pellegrini 2000; Ceserani 1996; Bauer 2013; Garin 1997; Paparelli 1978; Pius II 2003; Pio II 2009.

5 Piccolominijska cerkvena kariera se začne »v mestu v zalivu«, tržaški škof je bil od 19. aprila 1447 do 24. oktobra 1449. (Miranda 1998; Pecci 1748, 322; Sulčič 2009)

morda opogumljen s kozarcem terana, izgublja po Kosovelovih skalnih prostranstvih, misli pa mu švigajo na »nekaj nemogočega« (Rebula 1981, 416),⁶ na pismo spravnega miru vladarju proti-Evropske. Koliko skritih zgodb Piccolominija še vežejo na našo *slavonitas*?

Papež Pij II. je danes poznan predvsem kot razgledan humanist in renesančni arhitekt, ustanovitelj in graditelj idealnega mesta.⁷ Rojstno mesto Corsignano je (sebi v čast) preimenoval v Pienza in ga po vzorih platonistične arhitekture predelal v miniaturno Sieno. Urbanistična harmonija gotike in renesančnega klasicizma je sicer delo arhitekta Bernarda Rossellina iz kroga Leona Battiste Albertija, ki naj bi po sodobnih hipotezah celo v prvi osebi sodeloval pri projektu. Manj znano je, da je bil Piccolomini papež (spodletele) pozne križarske vojne (Škamperle 1999, 68; Bisaha 2004b) ter simbol *ante litteram* svetovnonazorske protislovnosti, ki je za zgodnji in zreli humanizem dovolj značilna. Iskanje verskega miru, sprave in enotnosti človeštva sobiva s težnjami politične hegemonizacije in militantnega. *Pius Aeneas* je matrica papeštva, ki antični *cultus erga Deum, patriam et parentes* odene v preobleko takega krščanstva, ki iz civilnega – po vzoru zgodnji humanistov, Coluccia Salutatija, Poggia Bracciolinija, Leonarda Brunija, Bartolomea Fazija, Lorenza

6 »Skalnata vzkipelost iznad visokega hrastovja, v večernem zavijanju številnih kosov, v dogledu Alp in morja, z nekakšnim dihom večnosti čez skrlasta ostrejšja,« si je zvečer zapisal v dnevnik Enej Silvij. »Tukaj bi človek sedel h kameniti mizi in začel pisati nekaj nemogočega. Pismo Mehmedu, naj se spreobrne ...«

7 Pienza, Urbino, »tudi naša« Palmanova, Ferrara, Castiglione, Olona, Acaya, Terra del Sole-Eliopoli, Sabbioneta idr. Za oris sicer kompleksnega vprašanja o renesančnem idealnem mestu: Garin 1993, 59–77; Uršič 2002, 181–182.

Valle in drugih – prehaja v militantno obliko. Kot slikovito opaža Adriano Prosperi, je protislovnost *Pisma Mehmedu* odslikava protislovnega življenja protislovne osebnosti. »Kot Enej Silvij je bil humanist izostrenega okusa, zgodovinar, pisec ljubezenskih spisov, izkušen politik in diplomat, kritik papeštva in zagovornik konciliarizma; kot Pij II. je bil ne le nasprotnik vsega tega, temveč tudi najodkritejši nepotist in familist svojega časa.« (D'Ascia 2001, 8) Dve osebi v eni, Enej in Pij, vmes pa junaški zanos (*eroico furore*) življenjskega obrata, ki je tako značilen za velike (krščanske) osebnosti. V zrelih letih je papež z besedami »Pija sprejemam, Eneja zavračam« (*Pium accipite, Aeneam reicite*) obsodil zmote svoje »zemeljske« mladosti.⁸ Njegova duhovna pirueta se ni zgodila po razsvetlitvi avguštinskega tipa, temveč po nekakšni naravni evoluciji s ozaveščenjem in pridobitvijo značilno novoveške, moderne politične odgovornosti, angažiranega civilnega humanizma, krščansko dejavnega življenja (*vita activa*). Enej je postal Pij tako, da je opustil donjuanovski beg pred odgovornostjo do posvetnega (*fuga mundi*) in se vrnil na zemljo zato, da bi upravljal s presežnim. Njegova »mladostniška potreba po *libertas* postane starostno proslavljanje *auctoritas*«. (D'Ascia 2001, 87) Nedvomno so na njegov *rite de passage* vplivale besede frančiškana Bernardina iz Siene (1380–1444), enega največjih pridigarjev *Quattrocenta*, humanista, ki je vplival na humaniste (Garin 1975, 45–51), *in primis* na Piccolominija.

Zdi se nam pomenljivo navesti anekdotično prigodo, pravzaprav kar anahronizem, ki Piccolominija povezuje z Bartolomeom Faziom (Faciom), pomembnim italijanskim huma-

8 Papeška *Bulla retractationis* z dne 26. aprila 1463, uradno naslovljena *In minoribus agentes*. (Bihlmeyer in Tuechle 1960, 177; Vivanti 1985, 447)

nistom, zgodovinopiscem na kraljevem dvoru Alfonza V. Plemenitega (1396–1458), enega najuglednejših mecenov svojega časa. (Caridi 2019) Edino Fazijevo omembe vredno delo, za zgodovino antropološke filozofije odločilna razprava *O človeški odličnosti* (*De excellentia et praestantia hominis*, okr. 1447–1448), prvič izide šele leta 1611 pod zmotnim Piccolominijevim avtorstvom.⁹ Enej Silvij bi lahko bil avtor renesančne hvalnice človeškemu dostojanstvu (*dignitas hominis*). Kompelsknost Piccolominijevega odnosa do krščanstva, razpetega med kontemplacijo in politiko, še danes zbuja sumničavost tako med rigorističnimi verniki kot med laiki. Za prve je bil pretirano vpet v družbeno dogajanje, preveč civilen, za druge preveč dogmatičen in avtoritaren, preveč fanatičen. To je usoda, s katero se civilni krščanski humanizem sooča še danes.

Med konciliarizmom in srednjo Evropo

Avtorjeva dvojnost se kaže tudi v razumevanju papeške vloge v težkih poznosrednjeveških časih. Piccolomini je bil sprva radikalni zagovornik konciliarističnih tez, kot izhaja predvsem iz dveh spisov, nedokončanega *De gestis basilien-sis concilii* in neizprosne *Libellus dialogorum de generalis Concilii authorithate et gestis Basiliensium* (oba iz leta 1440). Njegovo apologijo politične hegemonije cerkvenega zbora

9 Oba spisa sta bila prvič izdana v zvezku Felina Sandea *Epitomae de regibus Siciliae et Apuliae* (Hannover, 1611), in sicer *De humanae vitae felicitate* na str. 106, *De excellentia et praestantia hominis* na str. 149. V tej zbirki je najti zanimive odkruške besedil Eneja Silvija Piccolominija, Giannozza Manettija in Antonia Beccadellija (Panormite). *De vitae* prvič samostojno izide leta 1556 pod naslovom *De vitae felicitate seu summi boni fruitione liber* (Antwerpen).

nad papeštvom v času Basla lahko, *ex post*, beremo kot napoved prenovitvenega duha, ki bo čez manj kot stoletje rodil protestantsko reformo. Toda pozor: (kasnejši) rimski papež nikakor ni bil začetnik ali praoče reformacije, ravno obratno. Resda je odprl vrata reformizmu, a reformi rigoroznega in ortodoksnega, protiprotestantsko »rimskokatoliškega« kova. Restavracija je prav tako oblika reformizma. Spis *Libellus* je spreobrnjenemu papistu in bodočemu papežu v drugem življenjskem obdobju predstavljal »neskončno preglavico« (Totaro 2008, XVII), kot bi se zavedal daljnosežnosti in globinske kritike »črvivemu« *modus operandi* dela tedanje rimske Cerkve: odpustkarstvu, nepotizmu, simoniji. Obrat k političnemu in cerkvenemu angažmaju v bran papeški stranki se je zgodil okrog leta 1444. Že dve leti prej je prišel na dvor in v cesarsko pisarno Friderika III., kjer je preživel tri intenzivna leta. S svojo erudicijo je Habsburžana tako presunil, da mu je ta na cerkvenem zboru v Frankfurtu 27. julija 1442 poklonil pesniški lovorjev venec (*poeta laureatus*). (Škamperle 1999, 60; Enea 2007) Diplomatsko služenje cesarju Svetega rimskega cesarstva¹⁰ je Eneju omogočilo, da je dodobra spoznal srednjeevropske razmere in kot »apostol humanizma v Nemčiji« (Simoniti 1979, 19) vnašal duha humanistične prenove (*renovatio*). Leta 1445 je bil že pobudnik za zgodovinsko zbližanje papeža Evgena IV. s cesarjem, leto zatem je dal duhovniško zaobljubo, leta 1447 je bil imenovan za škofa in tajnika prijatelja Tomasa Parentucellija, kasnejšega papeža Nikolaja V. Piccolomini je vdano služil popolnosti papeške oblasti (*plenitudo potestatis*) v vlogi diplomata, tako v Italiji kot v Evropi, kjer je vzdrževal stike z najuglednejšimi

10 Vemo, kaj si je o tej naddržavni tvorbi sarkastično mislil razsvetljenec Voltaire: »Ta skupina, ki se je imenovala in samo sebe imenuje Sveto rimsko cesarstvo, ni niti sveta, niti rimska, pa tudi ne cesarstvo.«

dvori in odigral vodilno vlogo na mnogih cerkvenih zborih. Bil je tako dober poznavalec evropskih političnih, zgodovinskih in celo zemljepisnih dinamik, da lahko govorimo o nizu njegovih »evropskih« del, ki jih veže tako časovna kot vsebinska bližina. Med njimi izstopajo *Vzgoja otrok (De educatione liberorum)*, *Germanija (Germania, 1457)*, pomenljiva *Zgodovina cesarja Friderika III. (Historia Federici III imperatoris, 1458)* in *Kozmografija (Cosmographia, 1453–1454)*. Preseneča nas tematska bližina *Pisma s spisoma*, ki se dotikata vprašanja srednjeevropskih odnosov z muslimanskim svetom: gre za poglobljeno razpravo o bojih katoliške Cerkve proti husitom *Zgodovina Češke (Historia Boemica, 1458)* ter za istega leta izdani unionistični spis *O Evropi (De Europa)*.¹¹

Sredi 15. stoletja smo bili na Slovenskem bolj povezani (in odvisni) od rimskega papeštva, kot si lahko predstavljamo. Piccolominijevim diplomatskim spretnostim gre pripisati dva odločilna koraka za slovensko kulturno zgodovino. Na tem mestu velja spomniti nanju, kajti premalo še vemo – in kar vemo, premalo poudarjamo – o tem, kako je »latinska humaniteta prodirala na Slovensko« (prosto po Simonitiju). S posredovanjem papeža Pija II. pri cesarju leta 1461 – v letu »našega« *Pisma* – je prišlo do ustanovitve majhne, a za povišanje »duhovne temperature na Slovenskem« (Simoniti 1979, 9) odločilne ljubljanske škofije na račun oglejskih patriarhov, kar je nemara bistveno vplivalo na širjenje humanizma na naših tleh. (Simoniti 1979, 10) Novo cerkvenoupravno enoto je papež leto zatem potrdil in za prvega ljubljanskega škofa predlagal mladostnega prijatelja Žigo iz kranjskega plemiškega rodu Lambergov. Znamenito je poročilo, ki nam ga

11 O Enejevi »evropski« politiki: Guida 1979; Baldi 2003; Enea Silvio 2014; Oriente 2009.

je v *Slavi* zapustil Janez Vajkard Valvazor: »Čudno pri tem je, da je Silvij (njegova učenost je še zdaj okrašena z neusahljivim lovorom trajne posmrtni slave), ki je tedaj še živel na dvoru v cesarski službi, imel za sobnega tovariša dvornega kaplana in miloščinarja Žigo Lamberga. Ko je Silvij postal kardinal, mu je le-oni v zaupni šaljivosti rekel: 'Zdaj se še manjka, da postanete papež.' Enej [Piccolomini] je odvrnil: 'Če postanem papež, boste vi škof.' Ta šala se je s časom uresničila.« (Škamperle 1999, 67; Valvazor 1984, 189) Za počitniške dni v poletni rezidenci v Gornjem gradu naj bi Enej Žigi celo priskrbel Bracciolinijevo knjižico *Dovtipnice* (*Facetiae*), zbirko kratkih in pogosto miniaturnih tragikomičnih zapisov v obliki »lascivnih« anekdot, duhovnih aforizmov, vicev in erotičnih pripovedk s pridihom tipično florentinske duhovitosti. (Škamperle 1999, 67; Simoniti 1979, 52)¹²

Piccolominiju se gre drugič zahvaliti za to, da je pisal in poročal o obredu ustoličevanja vojvod na Koroškem, ki se je prekinil nekaj desetletij pred tem (1414). Materialna simbola, knežji kamen in vojvodski stol, sta po njegovem dokaza o »slovesnosti, o kakršni se ne sliši nikjer drugje«. (Štih, Simoniti in Vodopivec 2008, 70) Gre za primarni pisni vir o tem obredu in torej za temeljni dokument slovenske zgodovine, ki so ga strokovnjaki že dobro raziskali. (Kos 1955; Grafenauer 1952) Zgodovinar Peter Štih opozarja, da smo v preteklosti prehitro sklepali o tem, da je Piccolominijev opis preko sklicev teoretika absolutizma Jeana Bodina v *Šestih knjigah o republiki* vplival na miselno-duhovno formacijo Thomasa Jeffersona in, z vratolomnim *salto mortale*, na snovanje ameriške *Deklaracije o neodvisnosti*. (Štih 2005; Štih 2012)

¹² V opombi 31 Škamperle knjigo prevaja z naslovom *Prigodnice*. Gl. latinsko-italijansko izdajo: Bracciolini 1994 in 1995.

Veliko pisemskih odlomkov se križa s slovensko kulturno in politično zgodovino, od bolj predvidljivih – zaradi historične sočasnosti –, kakor so slavne bitke na Balkanu in v Panoniji ter velike osebnosti tega prostora, dogodki in protagonisti, med katerimi izstopajo ogrski Hunyadijevci in grofje Celjski, do katerih je Piccolomini, kot vemo, že od tržaških let gojil posebno sovražnost, tja do bolj presenetljivih, kakor je omemba janičarstva: »Ko svoje otroke vzgojijo, jih izgubijo, dečki so na silo odvedeni na dvor, obrezani in spreobrnjeni v mohamedanstvo.«

Pius Aeneas in papeška prenova

Papež Kalist III. je Piccolominija imenoval za kardinala leta 1456, življenje pa se mu je dokončno spremenilo v poletju 1458, ko je 19. avgusta nasledil nekaj dni prej preminulega predhodnika. Izbral si je ime Pij, pa ne v čast obskurne figure Pija I. (umrl v Rimu okrog leta 154), katerega življenje je še danes odeto v avlično legendo, po kateri naj bi se celo rodil v Ogleju nekemu Rufinu.¹³ Piccolomini se je skliceval na Vergilovega junaka Eneja, ki je v sebi združeval rimske moralne vrline *pietas*: predanost bogovom, spoštovanje sorodnikov in staršev, odgovornost in občutek dolžnosti do domovine in države. Menimo, da je s sklicevanjem na klasično junaško mitologijo hotel sumničavi javnosti – zdaj že poznamo Rebulu, ki dosledno beleži, da so ga Tržičani ob prihodu v mesto

13 Verjetno so zmotne domneve avtorjev dela *Liber pontificalis* iz 6.–7. stoletja, prve zbirke papeških življenjepisov od svetega Petra dalje, po katerih naj bi bil Pijev oče Rufin iz Ogleja (345–411), krščanski redovnik, zgodovinar in teolog, avtor *Cerkvene zgodovine* in prevajalec cerkvenih očetov, predvsem Origena Aleksandrijskega. Avtorstvo besedil do papeža Damaza I. (305–384) pripisujemo svetemu Hieronimu.

nazvali s slabšalnim *Toscanaccio* – dokazati svojo notranjo, duhovno in duševno spreobrnitev. *Pius Aeneas*, prenovljeno pobožni, bogoljubni renesančni človek.

Zakaj Piccolomini ni bil preprosto hladnokrvni politikant, spletkar in koristoljub? Ne zaradi, temveč po zaslugi svoje preteklosti: bil je in ostal prvič in predvsem humanist, erudit slastnega okusa in tenkočutne občutljivosti za lepoto. Tovrsten najstniški obraz, hvalna pesem mladostniškega življenja lepote (*bella vita*), je znamenita latinska novela *Zgodba dveh ljubimcev* (*Historia de duobus amantibus*), »kvintesenca aristokratskega klasicističnega humanističnega pesništva« (Marcelli 1999, 597), ki jo je štiridesetletni Enej Silvij v pisemski obliki zapisal leta 1444. Gre za tragično zgodbo prešuštniške ljubezni, ki se v slikovitem in živahnem jeziku odvija v »Venerinem mestu« Sieni, opirajoč se na tradicijo antičnih komediografov (Vergil, Ovidij, Juvenal) in na slog srednjeveških novel in razprav *de amore*, v pravem boccacciovskem vzdušju. Še danes bralca preseneti »kompleksna in spretno izražena raznolikost stilistično-retoričnih registrov: v njej sobivajo pisemski slog, moralna proza in novela, ki skupaj tvorijo večdimenzionalno naracijo, namenjeno bodisi razvedrilu kot etični in antropološki refleksiji.« (Cappelli 2019, 217) Da je pri štiridesetih letih čas za zresnitev, takole priznava: »Ali je na svetu kaj bolj običajnega od ljubezni? Katera država, katero mesto, kateri grad in katera graščina, katera družina je ne pozna? Kdo ni pri tridesetih letih že gorel v ljubezenskem ognju? Temu se bil sam priča, ko sem iz ljubezni padal v tisoč nevarnosti in zahvaljujem se bogovom, ki so me naučili, kako se jim izmikati.« (Piccolomini 1985, 13)¹⁴ Svetne izkušnje

14 Predelana in razširjena različica odlomka, ki ga povzema že Škamperle (1999, 62).

so za humanista dragocene, za človeka nezamenljive: »Ne sramuj se svojih preteklih ljubezni, saj si vendar človek! Kdor ni nikdar gorel v ljubezenskih plamenih, je kos kamna ali neobčutljiva zver. Saj se še v božjih žilah pretaka ta sveta iskra. Bodi zdrav!« (Piccolomini 1985, 11) Izjemen vseevropski uspeh še danes izredno berljivega besedila dokazuje več kot trideset izdaj v samem 15. stoletju, bodisi v latinščini kot sodobnih jezikih.

Piccolominijevo življenjsko delo je nedvomno avtobiografska mojstrovina *Spomini* (*Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*),¹⁵ napisana v letih 1462–1463. Dvanajst obsežnih knjig in osnutek trinajste (posvečene turški vojni) lahko imamo za sestavni del papeške humanistične politike, nekakšen idealni življenjepis v cezarejski tretji osebi, ki spominja in opominja, blaži duhove in straši, poučuje in grozi, pomirja in kaže s prstom. V njej se zrcalijo avtorjeve brezmejne diplomatske izkušnje, opisi ključnih epizod italijanske in evropske zgodovine; ideološki in politični nagovori se prepletajo z narativnimi, novelističnimi trenutki, iz katerih vre gorostasna učenost (Vergil in Ciceron nad vsemi, Terencij, Horacij, Ovidij, Salustij, Plinij, Apulej, Tacit, grki Herodot, Tukidid in Strabon, izdatno sklicevanje na Svete spise). Tematski katalog je izjemno obsežen, a nad vsem bdi albertijevski pesimizem: slepila, goljufije, korupcija, nasilje so kot umazanija prodrli v Cerkev, ki ji Piccolomini apologetsko ponuja sebe kot neizprosne in nepopustljivega branilca zdravega jedra krščanske vere in čistosti katoliške Cerkve v času duhovne dekadence. (De Caprio 1998, 396) *Spomini* so »pomanjšani model rimskega

15 Vrhunska kritična latinsko-italijanska izdaja: Piccolomini 2008.

in krščanskega sveta, nad katerim bdi rimska Cerkev, zmago-slavna in militantna«. (Cappelli 2019, 223)¹⁶

Protislovno *Pismo* protislovnega humanista

Pismo Mehmedu II. Osvajalcu je *unicum* v zgodovini odnosov med Zahodom in islamom med srednjim vekom in renesanso. Prvo poglavje tega stika lahko retrospektivno prepoznamo v Frančiškovem srečanju z egiptovskim sultanom al-Malikom al-Kamilom leta 1219.¹⁷ Po izvolitvi za Petrovega naslednika se je Piccolomini moral soočiti z osmanskim širjenem v vzhodni Evropi, torej s prenosom oblasti (*translatio imperii*) od Grkov k Turkom po padcu Konstantinopla 29. maja 1453. Friderik III. je z organizacijo treh cerkvenih zborov poskušal Evropo prisiliti k premisleku o možnostih protiturške križarske vojne. Piccolomini je zadevo vzel skrajno resno. V vlogi diplomata in sienskega škofa je že na prvem zboru v Regensburgu maja 1454 nastopil z govorom *Quamvis omnibus*, oktobra istega leta pa je spregovoril *Oratio de Constantinopolitana clades*, morda največji dragulj humanističnega govorništva nasploh, in sicer o legitimnosti (*iustitia*), koristi (*utilitas*) in izvedljivosti (*facilitas*) svete vojne.¹⁸ Pij je »drugo smrt Homerja in Platona« doživel nekaj let zatem z Mehmedovim zavzetjem Sinop in Trabzona jeseni 1461, zadnjih oporišč »starega« bizantinskega kraljestva Komnenov, kar

16 Gl. tudi: Rinaldi 2003, 160.

17 Gl. vrhunsko referenčno delo: Tolan 2009; prav tako Thode 1993. Edini slovenski vir je trenutno zbornik orisov predavanj z mednarodne znanstvene konference o medreligijskem dialogu (800 let sobivanja 2019).

18 Gl. veličastno filološko zbirko Piccolominijevih govorov v 12 zvezkih (v latinsko-angleški različici): Von Chotta-Schönberg 2019.

ga je oktobra prepričalo k pisanju *Pisma*, ki pa je – kot bomo videli – ostalo načrtno neodposlano in shranjeno v arhivu do posthumne objave leta 1473. Pod beneško zvenečim psevdonimom ga je leta 1490 tiskal rimski tiskar Stefano Planck, prvi ponatis je izšel v Baslu pri Biblianderju leta 1543. Pismo je do sodobnosti preživelo v štirih apokrifih, povezanih v zbirke (*miscellaneae*) negotove datacije. (D'Ascia 2001, 144) Med leti 1473 in 1490 je nastalo 7 inkunabulskih prepisov, eden v Kölnu, šest je italijanskih. (D'Ascia 2001, 249)

Besedilo lahko vsebinsko razrežemo na tretjine: če zadnja vsebuje dogmatsko ovržbo (*confutatio*) islamskih svetih dogem (»Zelo na kratko bomo opisali skrivnosti naše religije od začetkov sveta do smrti Kristusa Odrešenika, nakar bomo spregovorili o tvoji, ju primerjali in pokazali na razlike«) – kar prepuščamo teologom –, sta za nas najbolj relevantni prvi dve: politično-historična in filozofska. Pisemska *ouverture* je osebni ogovor (*tu*)¹⁹ k odprtosti in strpnosti »Velikemu drugemu« Evrope na prelomu vekov:

»Ne odklanjaj [tega pisma] le zato, ker ga piše kristjan, pravzaprav poglavar krščanstva. Kajti ni res, da te črtimo in si želimo tvoje smrti, pa čeprav si sovražnik naše religije in s svojimi vojskami trpinčiš kristjane. Zgražamo se nad tvojimi dejanji, ne nad tvojo osebo; svojega sovražnika ljubimo, po Božji zapovedi, in molimo za naše preganjalce. Dolžniki smo tako modrim kakor neumnim in hrepenimo po odrešenju vseh, Grkov, Latincev, Judov,

19 Že *Salutati* je v svoji visoki latinski prozi zamenjal srednjeveški vi (*vos*) z drzno intimnim ti (*tu*). V pismu z dne 29. septembra 1392 (VII, 8) Antonia Loschija ošteva za rabo vikalne oblike, saj naj bi zvenela lizunsko. (*Salutati*, 2. del, 394–399) Temu vprašanju se naderbno posveča Ullman 1963, 106; gl. tudi De Rosa 1980, 20–21.

Saracenov; vsem privoščimo srečo. Toda dobro vemo, da pravega dobra ne more doseči oni, ki živi izven [načel] Evangelija in ki je odtujen od Kristusa, našega Gospoda.»

Retorična zanka uvodoma prenese odgovornost na naslovnika: »Veliko krvi je steklo, veliko mest se je uničilo, veliko cerkva požgalo, veliko devic ugrabilo, veliko nevest poslilo, mnoga polja opustošilo. Zagrešeni so bili zločini vseh vrst, medtem ko so Turki in kristjani z ognjem in mečem tekmovali za oblast.« A vendar kmalu privre na dan »jezik« krvi in grude: zvestoba, predanost, moč, silovitost, narava večvrednega naroda: »Italska zvestoba Rimskemu cesarstvu se še ni bila ohladila, zato ni bil nihče pripravljen prenašati barbarske nadvlade. Vsi so z navdušenjem dvignili orožje, za cesarstvo in domovino. /... / Povsem drugačna je narava Italcev, njihova moč, domiselnost, njihov duh. Navajeni so vladati, ubogati ne znajo.«

Piccolomini s *Pismom* na antičnih virih in z govorniško sproščenostjo utemeljuje (domnevno) kompaktnost in monolitnost latinskega Zahoda, ki ga zaznamuje in družbeno lepi (*glutinum mundi*) širok in pretočen pojav krščanstva (*christianitas*) kot civilizacijske in svetovnonazorske norme. »Ne misli, da bodo notranji boji krščanstva pomagali urediti tvoje želje. Ne upaj vanje, kajti vsi kristjani se bodo združili, če jih bo kdaj dohitela novica, da si se približal k osrčju krščanstva. Nič boljšega ne moreš storiti za mir med kristjani, kot če krščanstvo napadeš z veliko in močno vojsko: z zasebnimi rivalstvi bodo prenehali tedaj, ko bodo ozaveštili splošen in javni konflikt.« In še: »Rekel boš, da notranji spori, ki trgajo naše ljudstvo – kakor smo prejle omenili –, ponujajo tvojim priložnost za izkrcanje v Italiji; če me bo en vladar odvrnil s svojega ozemlja, me bo pač drugi spustil in

odobril moj prehod skozenj. Res je, da med Italci ne manjka delitev, sovražnosti in tekmovalnosti: številne so, resne in nevarne. Če jih le ne bi bilo! Toda ni ga slehernika, ki bi se hotel podrediti nekrščanskemu gospodarju: vsi [Italci] želijo umreti v pravoverju.«

Avtor »uročeno« meša zgodovinsko vero (*fides historica*) – zaupanje v pozitivno resničnost Biblije, v avtoriteto klasičnega obredja, ustanov in krščanskih virov proti vsem »tujim« deviacijam, proti muslimanom in poganom »na splošno« (Saracenom, Normanom, delno Madžarom, celo Slovanom), ki kot plenilci ogrožajo meje zahodnega krščanstva (»Ne beremo, kot se temu reče, s Sibilinega lista, temveč s strani Evangelija.«) – s politično hegemonijo papeštva ter nacionalnih monarhij. Danes bi rekli, da se Piccolominijska problematizacija (*quaestio*) odvija na tleh spopada civilizacij (Huntington 2005) in nevarnosti podreditve drugemu (*soumission*).²⁰ Piccolominijska retorična strategija »ni arheološki in posnemajoči ciceronizem, temveč samozavestno odpiranje k ‚modernim‘ govornikom, ki se neposredno vključujejo v politične boje. *Pismo Mehmedu* je najvišji izraz tega stremljenja k povsem krščanski in papeški elokvenci, ki povzema antične kulturne modele.« (D’Ascia 2001, 77) Po zgledu zgodnjih humanistov je bil avtor mojster elokvence (*eloquentia*),²¹ kakor je moč učinkovitega izražanja imenoval

20 Sposojamo si izvirni francoski naslov literarne mojstrovine Michela Houellbecq (Houellbecq 2017), enega najprodornejših interpretov zahodne sodobnosti. Gl. sociološko izredno relevantno delo: Maris 2015.

21 O vrednosti in teži besede je literat Lorenzo Valla dejal, da vse preveč (filozofskih) diatrib ne zadeva vsebine naukov, temveč gre za pojmovno prerekanje o besedah (*verbis non rebus*). Knjigožer Niccoli se je spraševal: »Le kako naj bo filozof, kdor slabo piše?« (Škamperle 1999, 17)

Coluccio Salutati, največji kancler florentinske republike vseh časov, ki se je zavedal, da (lep) jezik ločuje človeka od zveri.²² Zanimivo je opazovati razmerje med težo vsebine in sloga: več kot slog, dovolj nazoren in poljuden, je eruditska pisemska vsebina. V tipično humanistični maniri svoje trditve in misli utemeljuje s široko in slikovito bero klasičnih literarnih referenc, ki kot alegorični primeri (*exempla*) utemeljujejo in legitimirajo izjavljeno. Ni ga politika brez bogate humanistične, bralne in govorniške kulture.

Pij II. je bil politični papež: njegova religioznost je protia-sketska, dejavna in civilna, ni prezir do sveta (*contemptus mundi*), temveč je civilna vrlina (*virtus*), junaško in spiritu-alistično krščanstvo. *Pismo Mehmedu* torej ni pismo o veri (lat. *credere*, verjeti, zaupati), temveč episkopska razprava o religiji, s katero avtor – če naj sintetično povzamemo – misli na rimsko Cerkev, na božjo hišo kot ustanovo, ki vzdržuje vez med človekom in Bogom ter verujoče povezuje v cerkveno občestvo. Vezivo pripadnosti italjskih mest in dežel – Benetk, Firenc, Sicilskega kraljestva, Cisalpinske Galije, Milana in Modene, Mantove, Genove in Savojske kneževine se stekajo v *caput mundi*, večno mesto in njene večne prebivalce – Rim in »Rimljane« vseh časov: »O nas samih, o mestih in deželah, ki pripadajo rimski Cerkvi, bomo molčali, kajti računamo na to, da našo slovesno obljubo poznaš: naša edina skrb je ohranjati in razširjati vero v Jezusa, našega Gospoda.« V tem duhu Eneja opisuje tudi Rebula v prizoru *Zelenega izgnanstva*, v katerem se Tilen Kontovelski z Bonomom de Bonomijem, članom ugledne plemiške rodbine iz Trsta, razgovarja o

22 Prim. njegova pisma Marinu Ceccoliju iz Perugia z dne 2. januarja 1369 (II, 9), Bartolomeu di Iacopu z dne 16. januarja 1369 (II, 10) in Lombardu della Seti z dne 25. januarja 1376 (IV, 1).

poskusu ugrabitve tržaškega škofa pod Javornikom. (Rebula 1981, 203–204)

Pijeva diplomatska ost ne meri (nujno) k novemu imperi- alnemu ekspanzionizmu na Bližnji vzhod, čeprav je papež smrtno zbolel za kugo v vročem poletju 1464 ravno med (neuspešnimi) pripravami na križarsko odplutje v Anconi.²³ Zaman je čakal na izpolnitev dane obljube zavezniških velesil. »Italija in italijanski humanizem sta bila na tem, da ubereta drugo pot.« (Cappelli 2019, 223) Piccolomini je bil torej branitelj, bolj kot osvajalec, čeprav je treba priznati, da sta pojava mejna, robna in kot taka tekoča in spolzka. »Njegov strateški cilj ni bil *recuperatio* oddaljenega priveska, kot je Sveta dežela, temveč *defensio* demarkacijske meje krščanstva.« (Pellegrini 2014, 48) Drugače rečeno, teokratska hegemonija papeštva nad staro celino, politična suverenost kot »mistično telo« države. (Prodi 2013, 33)

- 23 Vstopiti v Piccolominijevo knjižnico (Libreria Piccolomini) Sienske stolnice pomeni stopati po monumentalnem prizorišču Enejevega življenja. (Acidini 2004) Stenske poslikave renesančnika Bernardina di Betta Bettija, ki ga vsi poznamo pod psevdonimom Pinturicchio, obiskovalca z neverjetno močjo posrkajo v deset emblematičnih prizorov Enejevega življenja, od zgodnje udeležbe na Koncilu v Bazlu do sklepnega dejanja, slovesnega vstopa na nosilnici v pristaniško Ancono, kjer ga pred načrtovanim (in spodletelim) vkrcanjem pričakajo vplivneži in oprezovalci, meščani in mornarji. Levo pod njim kleči beneški dož Krištof Moro (1390–1471), ob katerem stoji strmoglavljeni morejski despot, bizantinski prestolonaslednik Tomaž Paleolog (1409–1465), na papeževi desnici pa pokončna orientalska dostojanstvenika, na kolenih princ Samosa Hasan Zaharija, ob njem tretji sin Mehmeda Osvajalca, sultan Džem (1459–1495), ki je tedaj preživel ujetništvo v Rimu. Papeška tiara ob osmanskem turbanu.

Naj pripomnimo, da je ravno Piccolomini po velikih otomanskih zmagah – glej spis *De Europa* – skoval pridevnik »evropski« (*europeus*). Dovolite nam kratko digresijo: prej omenjeni kancler Salutati je z vnemo in zaskrbljenostjo opisoval prve »evropske« poraze na Balkanu, bitko na Kosovskem polju (1389) in polom pri Nikopolju (1396). Kar se prve tiče, ne moremo mimo legendarnega lika srbskega viteza in mučenca Miloša Obilića (Emmert 1991, 19–40; Emmert 1996), ki je pod poveljstvom kneza Moravske Srbije Lazarja Hrebeljanovića (1329–1389) na Vidov dan²⁴ umoril osmanskega sultana Murata I. (1326–1389). Vse tri sovražne junake povezuje letnica smrti. Umor, ki je kasneje prerasel v nacionalno legendo, je prvi – le dvanajst dni zatem – zapisal ruski diakon Ignjacij (Braun 2004, 46), a prav kmalu so »zahodno zmago« pozdravili tudi italijanski humanisti. Prvi med njimi ni bil, kot so doslej mislili mnogi, Coluccio Salutati, temveč Benečan Andrea Bembo, ki je v navodilih senatu lagunskega mesta z dne 23. julija 1389 omenjal uboj Murata in enega njegovih sinov. A vse je bilo še vedno odeto v tančico skrivnosti: primanjkovali so trdnejši dokazi. Novice so tedaj, kljub primitivnim komunikacijam, tekale hitro, tako da je dogodek dokončno in uradno razglasil Salutati. V imenu florentinskega senata je zmago nad Turki opeval v uradnem pismu bosanskemu kralju Tvrtku I. Kotromaniću z dne 20. oktobra 1389.²⁵ Ta naj bi sicer že 1. avgusta poslal

24 28. junij se nenehno vrača v (balkanski) zgodovini: po Kosovskem polju (1389) si sledijo atentat na prestolonaslednika Franca Ferdinanda (1914), podpis Versajske mirovne pogodbe (1919), sprejetje ustave Kraljevine SHS (1921), spor Tito-Stalin (1948), Miloševićev govor ob 600-letnici mučeniške bitke (1989) in njegova aretacija zaradi vojnega zločinstva (2001).

25 »Kako srečna je dvanajsterica zvestih mož, ki so si z mečem utrli pot za sovražnikove vrste in se mimo privezanih kamel junaško prebili do

pismo v hrvaški Trogir (lat. *Tragurium*), da bi prebivalce obvestil o otomanskem porazu. Trgovec in popotnik Beltramo di Leonardo Mignanelli (1370–1455), ambasador milanskega vojvode Viscontija, je dogodek omenil leta 1416 rekoč, da je sultana ubil sam knez Lazar. Na temo turških vpadov je treba prelistati še dve Salutatijevi pismi delegatu Joštu Moravskemu iz 20. in 21. avgusta 1397 (X, 4 in 5),²⁶ preko katerega je Florentinec pozival udeležence frankfurtskega zbora, ki se je odvijal tistega leta. Gre za izjemen zgodovinski dokument, dokaz za daljnovidno preroškost civilnega humanizma, ki zna poslušati preteklost in torej brati prihodnost. Medtem ko se Zahod – piše kot bi to bilo včeraj – predaja »lahkotnemu življenju«, blagostanju in izobilju, Otomani novačijo »deset do dvanajst let stare dečke« in jih urijo za sveto vojno ter za junaško smrt mučeništva. »Verjemite mi, da brez božjega posredovanja in če ugledneži, kot ste vi, ne boste primerno ukrepali, bodo ti ljudje dosegli večje uspehe, kot si lahko zamišljate.« Coluccio Salutati kot nekakšen Michel Hocquellebecq 14. stoletja ali, če naj rečemo z Ullmanovimi besedami: »To preroško opozorilo je napisal šestinpetdeset let pred padcem Konstantinopla in štiriinosemdeset let pred smrtjo Mehmeda II., ki je svoj osvajalski načrt nad Italijo uvedel z osvojitvijo in uničenjem Otranta leta 1480.« (Ullman 1963, 79) Salutati je bil, tako kot Piccolomini pol stoletja kasneje, prvak enotnosti krščanskega zahoda. Na vero (*fides*) sta oba zmogla pogledati z vseh zornih kotov: etimološkega, moralnega, političnega in zakonskega.

Muratovega šotora. Med njimi je najsrečnejši tisti, ki je z nevzdržno silovitostjo umoril mogočnega vojvodo tako, da mu je zaril nož v grlo in trebuh. Večna blaženost vsem, ki so kri in življenje dali za junaško mučeništvo pokojnemu vodi.«

²⁶ Salutati, 3. del, 197–221. Prvega omenja Ullman 1963, 79, sicer gl. Hankins 1995, 136; Bisaha 2004a, 54–58.

A vrnimo se k Piccolominiu. Z bitko pri Mohaču (1526) je bil večji del balkansko-donavskega območja v osmanskih rokah, turške vpade v Mittelevropo bodo po 150-letnem obleganju pred Dunajem zaustavili šele Leopoldovi zavezniki princ Evgen Savojski in poljski kralj Jan Sobieski tistega megleenega jutra leta 1683. Nič koliko dejavnikov je vplivajo na *revival* poznokrižarske ideologije: stoletje političnih težav med Otrantom in Lepantom (1480–1571), imperialno širjenje »cesarstva, v katerem Sonce nikoli ne zaide« pod Karlom V., težave postshizmatске Cerkev, ki je prebavljala in predelovala zahodni razkol (1378–1417). Sodobno enačenje islamskega džihada s krščansko križarsko vojno je zmotno v temeljnem izhodišču, ki še zdaleč ni samo etimološke narave. Sveta vojna (*guerra santa*)²⁷ za kristjane ni pomenila *in primis* »božje« vojne (čeprav so retoriko mučeništva spretno uporabljali za novačenje prostovoljcev), temveč »določeno« vojno (*guerra sancita*), torej od papeža, nosilca Kristusovega križa na zemlji (*Ecclesia militans*) predpisano vojno. Križarska vojna je torej »sveta« v tem, da je proglašena, sklicana in podprta s strani najsvetejšega na Zemlji. Če je v klasičnih križarskih vojnah treba iskati predvsem politično-gospodarske vzroke, so pozne križarske vojne v bistvu poskus obnove papeške politične hegemonije po koncu zahodne shizme. Križarske vojne nikdar niso bile verske vojne.²⁸ Ene-

27 Naštevamo že ponarodele sintagme: božja vojna (*bellum Domini*), Kristusova vojna (*bellum Christi*), božji bojevnik (*pugnator Dei*), Kristusov vojak (*miles Christi*).

28 Menimo, da bi morali Slovenci – danes bolj kot kadarkoli prej – brati in vedno znova premišljati nadčasovni dokument »socialnega« krščanstva, Kocbekovo *Premišljevanje o Španiji*: »Krščanski listi neprestano govorijo o križarski vojni zoper boljševike, o sveti vojni krščanstva zoper požigalce cerkva, zoper ubijalce duhovnikov, oskrunjevalce žen in otrok, ki človeško kri pijejo, nič pa ne govorijo o vzrokih strašnega

jevo pismo je dragulj kulture diplomacije in mednarodne politike, kulture pogajanja, posredovanja in mediacije, tako tipičnih za latinski miselni svet,²⁹ za katerega je uporaba sile *extrema ratio* – med mejnima pojmo(vanje)ma rimskega in fašističnega imperija. *Pismo* je humanistični spis zato, ker sta oba udeleženca, tako pošiljatelj kot naslovnik, po svojem humanista.³⁰ Bralec naj v njem ne pričakuje hvalospevov. Piccolominijevo pismo je prošnja, še več, grožnja in ultimat, nekakšen posel (*deal*).

»Če hočeš svoj vpliv razširiti med kristjane in svoje ime karseda ovenčati s slavo, ne potrebuješ zlata, orožja, vojská in ladjevja. Le majhna stvar te lahko spremeni v največjega, najmočnejšega, najslavnejšega med živimi. Sprašuješ, kakšna? Ni je težko najti, ni je treba daleč iskati, [kajti] dobiš jo povsod: malo [posvečene] vode, s katero se daš krstiti, in sprejetje krščanskega obredja ter vera v Evangelij. Če boš to naredil, na svetu ne bo vladarja, ki bi te prekašal v slavi in dohiteval v moči. Imenovali te bomo za cesarja Grčije in Vzhoda; kar zdaj zasedaš neupravičeno, boš kasneje posedoval zakonito.«

klanja in pustošenja, še manj pa o fašističnem grozodejstvu, ki je vsak tako veliko, kakor je grozodejstvo besnih ljudskih množic. /... / Vzroki strašnega obračuna v Španiji namreč niso verski, ampak družabni.« (Kocbek 1937/1938, 92)

29 »To se pravi: govori, da zamolčiš, in zamolčuj, da poveš; obljubljal, a tako, da boš lahko kdajkoli obljubo požrl; postavljal neko trditev tako, da jo boš zmeraj lahko preklical; odevaj laž v humor, razbojništvo v dostojanstvo, bodi kača z golobjim kljunom.« (Rebula 1981, 176)

30 O odnosih med Mehmedom in humanisti: Babinger 1954; Babinger 1966.

Papež v zameno za pokristjanjenje ponuja sultanu prepoznanje njegove imperatorske avtoritete na Vzhodu. Poverja mu odgovornost in zanjo ponuja povračilo: gre za izbiro, ki ni izbira, za vero, ki ni vera, za mir, ki ni mir. »Kdo ti prepoveduje vodo? Koga te je strah? /... / Vsako veličastno in nepozabno dejanje predstavlja tveganje; nizka cena pomeni nizko vrednost.« Oče sodobnega kozmopolitizma Kwame Anthony Appiah bi ob tej priložnosti citiral nemški pregovor, ki je pismu kot ulit: »Und willst du nicht mein Bruder sein, So schlag' ich Dir den Schädel ein.« (Taylor 2009, 92)³¹

»Čeprav vladaš mnogim kristjanom, ki so v glavnem vse prej kot pravi, jih nikakor ne moreš prepričati o dobroti svoje vere, ki ne temelji na razumskih argumentih, temveč na meču, in ki se v razpravah boji poraza, ne da bi mogla upati v zmago. Še manj uspešen boš s pristnimi kristjani. Kristjani niso rojeni za to, da bi izgubljali v vojnah in se pustili zapeljevati v razpravah, kajti izstopajo na vojaškem področju in premorejo obilnih argumentov, ki jih zajemajo tako iz Biblije kot iz filozofije. Edinost [človeštva] je nemogoča pod okriljem mohamedanskega zakona, pod krščanstvom pa je tako preprosta, saj v veliki meri odvisi od tvoje volje. Dovolj je, da prikimaš /... /, če se nam boš pridružil, se bo ves Vzhod v kratkem času vrnil h Kristusu: svobodna volja enega samega bo prinesla mir vsemu svetu. In ta volja je tvoja, če se boš spreobrnil s sprejetjem milosti krsta! Na tebi je [odgovornost], da narediš konec krvoločnim vojnam in zagotoviš smrtnikom tako veliko dobro, da njegovega imena ne morem izgovoriti!«

31 Ang. »If you don't want to be my brother, i'll bash your skull in.« Gl. istoimenski film.

Kakor se za videzom iskanja miru in sprave skriva militanost, tako je njegov smoter le navidezno odrešenje muslimanskih duš: ne gre za to, da bi v prvem in drugem primeru ne bilo kančka resnice, temveč za to, da gre v njem za nekaj drugega: za zagotavljanje prihodnosti zahodnega krščanstva in avtoritete papeške Cerkve. Kakor trdi Luca D'Ascia, s pismom ni hotel *de facto* spreobrniti Mehmeda, sicer bi bil besedam sledila drugačna dejanja: spodbudil bi (lahko) misijonarski projekt ali vsaj pismo prevedel v turščino ter ga morda celo poslal naslovniku. A tega ni storil. *Pismo* je bolj kot zunanjemu bralcu – za drugega – namenjeno »uporabi na notranji fronti proti brezbriznosti kristjanov in turkofilskih Italijanov«. (D'Ascia 2001, 103) In ni še konec: pisma ne objavi, ga niti ne uniči in prav tako ne omenja v avtobiografskih *Spominih*. »Pij II. se z retoričnim nagovarjanjem sultana pravzaprav obrača na Zahod, saj se trudi dokazati, da je križarska vojna kljub vsemu izvedljiva.« (D'Ascia 2001, 140) V tem smislu torej *Pismo Mehmedu* le stežka uvrščamo v miselni tok civilnih humanistov od Petrarke dalje, ki so inovacijo korespondenčnih zbirk ali epistolarijev zavestno izbirali kot svoboden, sproščen, človeku prijazen, danes bi rekli neformalen literarni žanr. Humanisti so antične avtorje imeli za intimne prijatelje: brez živega dvogovora (s preteklostjo) namreč ne more biti angažirane kulturne prenove. Petrarke, ki se je pri pisanju pisem bolj kot po Ciceronu zgledoval po Senekovih *Familiaries*, je starodavne vzornike doživljal tako vneto, da jim je pisal celo osebno. Pisal je (skupno deset pisem) pokojnikom, kot bi ti še živeli.³² Salutatijevo gigant-

32 Zadnjo, 24. knjigo Petrarkovih družinskih pisem (*Familiaries*) sestavlja 13 pisem, od katerih je deset posvečenih avtorjevim vzornikom preteklosti, *Antiquis illustrioribus*, kot jim sam pravi v XXIV, 2, 6. Deset pisem za devet velikanov, kajti dvojico si zasluži le Ciceron, ki je nad vsemi (XXIV, 3 in 4). Ostali naslovniki so Seneka, Varo, Kvintilijan,

sko, neizčrpno korespondenco je sicer z junaškim delom v pet zvezkov zbral Francesco Novati.³³

Med irenizmom in militantnostjo

Odlična in obsežna spremna študija k referenčni latinsko-italijanski izdaji *Pisma Mehmedu* dokazuje, da se v njem nahajajo vse prednosti in slabosti, ki zaznamujejo osemstoletno zgodovino medreligijskih odnosov med kristjani in muslimani. Piccolominijev lik je treba na tej točki uokviriti in primerjati z drugimi ireničnimi poskusi, dediči koncilskega duha Basla, Ferrare in Firenc. Temeljno človečansko skladnost in enotnost med koransko kristologijo in evangelijskimi nauki je zagovarjal že Janez iz Segovije (1395–1458), ki dokazuje, da je na prelomu vekov obstajala neka druga(čna) krščanska Španija. Predstavljal je učeno, »evropsko« Španijo kot protiutež katoliškima kraljema (*los Reyes Católicos*) in inkvizicijskemu pojmovanju rekonkviste (*Reconquista*). Janezovo radikalno zavračanje svete vojne ga je privedlo k temu, da je moral pod vprašaj postaviti križarsko ideologijo samo.³⁴ Različnost smotrov dveh religij se namreč mora pokazati v različnih metodah: če se islam – ki ga sam primerja zverem iz *Razodetja* (Apokalipse)³⁵ – poslužuje nasilja in meča, naj se krščanstvo omejuje na pridiganje, evangelizacijo, spreobračanje.

Tit Livij, Asinij Polonij, Horacij, Vergil in Homer. Gl. Antognini 2008, 295–310.

33 Gl. tudi njegovo biografsko raziskavo: Novati 1883.

34 James Hankins je v tridesetletju 1451–1491 preštel več kot 400 humanističnih spisov preko 50 različnih avtorjev na temo križarskih vojn. Gl. tudi: Hay 1957; Chabod 1961.

35 Raz 13,1–18

Vojna med krščanstvom in islamom, čeprav ni sveta, je po Piccolominiju drugačna:

»Kristjan se s kristjanom bje za lastništvo nekega ozemlja, kraljestva, cesarstva, za slavo; proti Turkom pa za vero, svobodo, za življenje. Poraženi v boju med kristjani se ne odpovejo ne svobodi niti življenju, ko enkrat odloži orožje: načela izgubijo svojo moč, podrejeni zamenjano gospoda in preostalo ohranijo. V vojnah proti Turkom ali Saracenom [pa] so premaganci, dasiravno ne izgubijo življenja, pogosto zasužnjeni in prisiljeni k verskemu odpadništvu. To so vojne največje okrutnosti in nečloveškosti; če bi le-te odpravili – kar je, kot smo pokazali, odvisno od tebe –, bi nastopila veličasten mir in univerzalna spokojnost. Preostale vojne niso prave vojne; če jih primerjamo s to, kažejo takorekoč značilnosti miru in počitka.«

Pisanje Nikolaja Kuzanskega v delu *O verskem miru* (De pace fidei)³⁶ deluje bolj eterično in spekulativno, čeprav je svojo irenično držo povzegal po Janezu iz Segovije ter skušal vnovčiti svojo izkušnjo *brevi manu* z vzhodnim krščanstvom. Kuzanski in Pico della Mirandola sta zagotovo svetinji dialoga renesančnega krščanstva s sorodnimi religioznimi tradicijami, simbol zahodnega odpiranja k drugemu in iskanja verskega miru in strpnosti, človečanske sloge in skladnosti (*concordia*). Pico della Mirandola (gospod *di Concordia*, kako povedno) je med študijem ob Seni obiskoval polemične razprave med docenti, nekakšne dialektične turnirje (*actus magnus*) in sanjal o tem, da bi ta pariški stil prenesel v Rim, v zibko katolištva na povsem drugačni, »višji« ravni. Zamislil

36 Gl. Kuzančev zbornik, predvsem tretji del o verskem miru: Poligrafi 2001, 195–258.

si je, danes bi rekli, svetovni forum religij, ki bi udejanjil spravo in združitveni mir (*pax unifica*) med filozofijami velikih monoteizmov. Sodelujoče je podžigal k razpravi s sintetičnimi propozicijami (*conclusiones*), ki jih je urejeno zbiral tja do vrtočlavega števila devetsto. Ta izhodišča, znana pod latinskim naslovom *Conclusiones Nongentae*, so kot temelj za gradnjo svetišča univerzalnega bratstva: še danes? (Garin 1993, 146–151; Škamperle 1997, 57; Mirandola 1995) Zahodnokrščanska filozofija mora svoj pogled na drugo obalo Sredozemlja (*Mare magnum*) preusmeriti z nastopom reformacije: papeštvo in humanizem v začetku *Cinquecenta* opustita preizpraševanje islamskega problema: ta je – tako v pozitivnem kot negativnem smislu – odstranjen iz evropske zavesti. Vojaška in kulturna »grožnja« turških vpadov, predvsem v severnem Jadranu, bo to preusmeritev še poglobila. (Simoniti 1990) Opoldan še odzvanja turški zvon.³⁷

Kuzanski je bil, lahko rečemo, edini čistokrvni pacifist do Erazma iz Rotterdama, saj je bila renesančna doba sicer pregnetena z militantnostjo brez pridržkov (Di Carpegna 2011), kot dokazujejo raziskave Marca Pellegrinija. Kuzančevo delo *Cribratio Alkorani* iz leta 1460 na Piccolominiya vpliva vsaj toliko kot *Contra principales errores perfidi Muhameti* apologeta Juana iz Torquemade (1388–1468). Po Piccolomijnjevi smrti platonistično idejo skladnosti razvijata Ficino (*theologia platonica*) in Pico (*pax philosophica*), ki bosta že res napovedala nekakšno široko Cerkev (*Broad Church*), kot

37 Opoldansko zvonjenje je papež Kalist III. (1455–1458) ukazal, da bi se z molitvijo izprosila zmaga krščanskega orožja nad Turki. Papež je v pismu opozoril na turško nevarnost in naročil, da se vsak dan zvoni med 9. uro (nono) in večernicami tako, da bodo vsi slišali. Opoldan naj se moli očenaš in trikrat zdrava Marija. Zaradi tega opoldanski zvon še danes poznamo kot »turški zvon«.

jo je anglosaška latitudinarna teologija bila zmožna šele sredi 17. stoletja, a križarsko ideologijo je dokončno etično zanimal šele Erazem.³⁸ V sodobnih časih je tak »optimizem skladnosti« morda najti v *Pismu redovniku* Simone Weil.³⁹

Piccolominijevo *Pismo Mehmedu* hkrati napoveduje irenično gibanje in od njega odstopa. Od Janeza in Kuzanskega je Pij II. prevzel le dialoško, pogajalsko, prepričevalno metodo: papeževu zagovarjanje križarske ideologije se namreč na prelomu polovice stoletja intenzivira, radikalizira se njegovo teološko razprtje in politični propagandizem (križarske) ideje, ki je po polomu Jánoša Hunyadija pri Varni leta 1444⁴⁰ v javnosti izgubila vsakršno kredibilnost. Konkretno možnost nove, »pozne« križarske vojne zamrzne mirovna pogodba med Benečani in Turki,⁴¹ obenem je treba upoštevati na

38 V spisu *Dulce bellum inexpertis*, delu sijajnega zbiralnika kalejdoskopskih modrosti z naslovom *Adagia* (1500). Gl. prvi integralni italijanski prevod z latinskim izvirnikom: Rotterdam 2013.

39 V slovenščino je prevedenih nekaj odlomkov (Weil 1998) od skupnih 35. točk, ki jih filozofinja v svojem pismu pošlje dominikanskemu redovniku Couturierju.

40 Piccolomini v pismu opisuje trepetanje zahodnih vladarjev ob osmanskem divjanju po Balkanu po madžarsko-osmanskih vojnah, ki se začnejo z bitko pri Nikopolju 25. septembra 1396 v Bolgariji. Papež Bonifacij IX. je kljub svojemu nestabilnemu političnemu položaju leta 1394 oklical novo, zadnjo velikopotezno srednjeveško križarsko vojno, ki sta jo financirali Anglija in Francija v trenutnem premirju stoletne vojne. V bitki pri Nikopolju je Herman II. Celjski pred osmanskim ujetništvom rešil ogrskega kralja Sigismunda Luksemburškega. Kljub porazu v bitki pri Varni (1444) se je János Hunyadi uspešno upiral in leta 1456 premagal Mehmeda v bitki za Beograd. V času pisanja tega pisma je Turke uspešno zaviral Ivanov sin Matija Korvin (ogrski kralj 1458–1490).

41 O tem vprašanju nadrobno Pellegrini 2013, sicer gl. temeljno sodobno referenco Tyerman 2017 oziroma angleški izvirnik Tyerman 2006.

italijanskih tleh zelo razširjeno turkofilijo.⁴² Florentinski dvor Lorenza Veličastnega je pri Osmanih iskal zaveznika, a bolj kot filozofsko-teološkim razlogom gre vzroke pripisati protibeneški naravnosti Medičejcev. Na ta račun je cel kup zanimivih anekdot. Aprila ali maja 1480 je Lorenzo naročil umetniku Bertoldu di Giovanniju, naj na medaljo upodobi Mehmeda Osvajalca kot »imperatorja Azije, Trabzona in Velike Grčije«. Turkofilni antiklerikalizem je bil značilen za zaroto rimske akademije proti Pavlu II., ki jo humanist Bartolomeo Sacchi – Il Platina – iz zaporov Castel Sant'Angela pripiše pesniku in politiku Callimacu Esperienteju. (Medioli Massotti 1982)⁴³ Piccolomini in Mehmeda združuje antipatija do Benečanov.

Novost *Pisma* je torej bolj formalnega značaja, vsebinsko je od samega začetka *passée*. A Piccolomini je bil »razsvetljen-sko« drzen. Svojo križarsko propagando je razpletal v nizu govorov, ki so poudarjali zdaj religijske motive (*Oratio pro*

42 V 15. stoletju je imelo turkofilsko gibanje veliko podpore. Za nazornost omenjamo tri najpomembnejše dokumente. Prvič je razprava *De re militari* Roberta Valturia, ki jo leta 1560 pošlje Mehmedu na pobudo Sigismunda Malateste s spremnim pismom, ki ga tja ponese veronski slikar Matteo Pasti. Lorenzo je preko odposlanca Pagola iz Collija poslal dragocen dar Mehmedovemu nasledniku, sultanu Bajazidu II. leta 1482, in sicer Ptolemajsko delo *Geografija* v toskanski poetizaciji Francesca Berlinghierija z dragocenim poveličevalnim posvetilom. Višek tehnično-vojaškega sodelovanja doseže z Leonardom, ki se je kalil na dvoru Ludovica Sforze »Mavra«, ki je vzdrževal odlične stike z Otomani do te mere, da naj bi po poročanju zgodovinarja Bernardina Coria leta 1494 (neuspešno) poskusili prepričati Turke za napad na Benetke. (Babinger 1963)

43 Bartolomeo Sacchi mu je posvetil življenjepis, v katerem izjavlja »Resda je bilo papeštvo kratko, a slava neizmerna.« (Sacchi 1674, 440) Sicer gl. izdajo: Platynae 1913–1932.

Passagio, 1453), zdaj politične (*Oratio de Constantinopolitana clade*, 1454), tja do viška parenetike v *Oratio habita in conventu Viennesi*, ki ga prav tako prebere na frankfurtskem koncilu. Gre za hvalospev krščanskega vojaka in zagovor obnove srednjeveške tradicije viteško-meniških redov. Problematična je vrednotna podstat, ki bi ji Norbert Elias rekel proces civiliziranja. (Elias 2001) Križarska ideologija vsiljuje »katarzično« vlogo zahodnega krščanstva in, bolj natančno, »italstva« med civilizacijsko manjvrednimi ljudstvi. Jekleno ljudstvo (*fortissima gens*) svojo legitimacijo črpa iz (konstruiranega) nasledstva rimske antike. Pijeva Cerkev je prenašalka civilizacijskega *latiniteti*, njen ideal je mit Avgustovskega miru (*pax Augusta*). Do miru z vojno, a ne nujno fizično v smislu gesla rimskega poznohelenskega pisca Publija Vegecija Renata *si vis pacem, para bellum* (če hočeš mir, se pripravi na vojno), temveč z diplomatsko vojno, z »bojno« močjo politične besede.

»Oh, kakšno izobilje miru! Kakšno kipeče radoščenje krščanskega ljudstva! Kakšno navdušenje vsega sveta! Vrnila bi se avgustovska doba, obnovil bi se, če se izrazimo poetično, zlati čas. Gepard bi sobival z jagnjetom, telček z levom; sablje bi spreminjali v srpe; jeklo bi uporabljali za lemeže in motike; polja bi obdelovali, pulili bi neprijazni plevel, zemlja bi se razcvetala, prenavljali bi vasice in mesta, zopet bi pozidali Božja svetišča, ki so zdaj porušena, dvigali bi se propadli samostani, ki bi – polni pobožnih mož – odmevali vse naokoli s svetniškimi hvalnicami! Kako mogočna bi bila tvoja slava, če bi svetu povrnil mir! Kakšno čezmerno veselje bi ti užival, če bi vse ovce pripeljal nazaj v stajo večnega pastirja! Kako bi te vsi ljubili, spoštovali in povzdigovali, ker bi bil vir splošnega miru in odrešenja!«

Rimstvo (*romanitas*) proti barbarstvu (*barbaritas*), že res, a ne po dedno-krvnem vzorcu, temveč po novem, humanističnem vzorcu, v smislu razcveta (bolj ali manj) svobodne volje nad usodo, v voluntarističnem smislu. Rim je skupna domovina (*patria communis*) vseh, ki izberejo latinsko civiliziranost. Italsko zorišče analogno obravnava barbarske »vdore«, iz katerih naj bi se povzpел feniks Sveto rimskega cesarstva.

Iz filozofske tretjine besedila lahko izluščimo tri točke stika med monoteizmom, začeni z vprašanjem Božjega obstoja. Bog je. Ta temeljna teistična dogma krščanstvo približuje bolj islamu kot mnogim (ateističnim ali agnostičnim) naukom grško-rimske antike: »Nasprotno smo prepričani, da verjameš v enega Boga, stvarnika neba in zemlje ter vsega, kar se tam nahaja, takega Boga, ki ustvarjenega ne zanemarija. /... / Tega nauka ni najti samo v krščanskem Evangeliju in pri prerokih; tudi tvoj zakon uči enako.« Drugič, pitagorejski problem antropološkega dualizma in vprašanje duše, ki krščanstvo veže s starogrško »filozofsko Sveto Trojico«: »Sokrat, Platon in Aristotel, največji med filozofi, so o svetovni vladi, o nesmrtnosti duš in o Bogu razmišljali tako kot kristjani, pa čeprav niso poznali nekaterih skrivnosti novega Zakona, ker ta še ni bil razglašen. /... / Treba je potemtakem skrbeti za dušo: po tem življenju nas čaka drugo, usojeno trpljenju ali blaženosti.« In tretjič, vprašanje posmrtnega življenja in večnosti: »Dobro razumeš, da je nespametno oklepiti se zemeljskih stvari do te mere, da se zanemarijo nebeške, ter izgubiti dušo zato, da bi preskrbeli telo. Naše življenje, pa najsibo še tako dolgo, bo vselej prekratko, tudi če bi po starosti dohiteli Matuzalema ali celo Nestorja. Vse je trenutno proti večnosti.«

Zaključek

Piccolominijev vrednotni sistem je hkrati planetaren in evrocentričen, svetovljanski in kampanilističen, ireničen in imperialno ekspanzionističen. *Pismo Mehmedu* je eden najplemenitejših poskusov stika(nja) med krščanstvom in islamom ter hkrati priznanje nezmožni tega stika. Bolj kot Terencijevo geslo, ki so ga humanisti tako radi povzemali, »Nič, kar je človeškega, mi ni tuje«,⁴⁴ nas ta dragoceni pričevalec evropske diplomatske kulture spominja na Botticellijevo sliko Palas in kentaver. Boginja Atena – okrašena s pridevkom mladosti (gr. *pállax*) – na odkrušeni skali z mogočno helebardo ukroti divjega kentavra, odeta v dragoceno blago z medičjskim našitkom *Deo amante*, Bogu vdan – Lorenzo Medičjski najvišjemu, Botticelli Lorenzu, kentaver Ateni, osmanski sultan rimskemu papežu. Saj je že prvi Piccolominijev življenjepisec Giovanni Antonio Campano (1429–1477) zapisal: »Čudeže delajo živi, ne mrtvi.« (D'Ascia 2001, 97) Humanizem je civilna filozofija: dobro misliti pomeni dobro delati (*bene agere*).

O nevarnosti turških vpadov tržaškemu škofu tožari že razgledani grobijan Tilen Kontovelski, a literarni »Toscanaccio« ga takoj strezni, kot bo kasneje resnični Pij II. s *Pismom Mehmedu* streznil vso Evropo, tako nekoč kot danes: etična, torej državljanska prizadevanja je treba preusmeriti od preganjanja grešnega kozla (*pharmakon*) k iskanju samega sebe (*gnothi seautón*). Krščanska miselna tradicija civilnega humanizma razvija to zdravo jedro identitetnega vprašanja: domoljubje je (lahko le) dobroljubje. Zvestoba sebi ne vsilju-

44 Znamenito geslo »Homo sum, humani a me nihil alienum puto« si je dal Montaigne vrezati v tramove domačega knjižnice.

je izključevalnosti, diferenciacija ne hegemonije, suverenost ne suverenizma. Avber kot kraške Atene, Celje kot štajerska Florenca, Škofja Loka kot kranjski Bruneck, Piran kot primorske Benetke: Emona kot slovenski Rim? Zaključimo tam, kjer smo začeli, pa vendar korak naprej (Rebula 1981, 119–120):

»So Turki naša usoda ali niso, celsitudo?« je rekel ogorčeno. »O čem pa neprestano govorimo, če ne o Turkih? Kaj polarizira vso politiko Evrope, kolikor ni idiotsko provincialna, če ne Turek? Saj je še zrak, ki ga dihamo, turški. Saj nad nami ne letajo več vrane, letajo turbani!« »V redu,« je rekel Enej Silvij s spravljivo vzvišenostjo, »islamizem je Antievropa, je Antigrištvo, je iracionalnost Azije, mogoče je Antiduh, če gledamo na položaj po Varni. Toda naš smisel ni v tem, da se pustimo uročiti od polmeseca!« »Kolikor vem, celsitudo, bi ti še danes pokrenil nov križarski pohod, če bi bilo možno.« »Saj tudi utegne postati možno, če že ne nujno,« je rekel Enej Silvij. »A gre za nekaj drugega.« »Za kaj pa?« se je nekako naščeperil Tilen. »Za nekaj, kar presega vrelo olje, ki naj se zliva na neke butice,« je ironično razmaknil obrvi Enej Silvij. »Gre za sredozemskost naše vizije tako rekoč, za njeno uravnovešeno, za njeno humanost ...«

Ko človek preizprašuje samega sebe, zapušča varno območje determinizma, odkriva svojo svobodo in hkrati brezno, ki zija vsenaokrog nje. Z odkritjem humanistične svetlobe se nagnemo nad breznom življenjskih ugank. Tvegati korak onkraj Herkulovih stebrov pomeni zaplavati v ocean možnosti in danosti, obljub in zanikanj, upanja in obupa: življenje (p)ostane izziv, v katerem se z možnostjo zmage poveča priložnost izgube. Lahko se zgodi, da je bitka za nas prezahtevna. Če si drznemo odpreti možnost zmagi, postane

poraz dejansko možen. »Svoboda je predvsem tveganje in pogosto breme.« (Pellegrini 2015, 12)

Reference

800 let sobivanja: predstavitveni zbornik predavateljev s programom in povzetki. 2019. Ur. Osredkar, M. J. Ljubljana: Teološka fakulteta.

Acidini, Cristina. 2004. Pintoricchio. V: Micheletti et al. Pittori del Rinascimento. Firenze: Scala.

Antognini, Roberta. 2008. Il progetto autobiografico delle Familiars di Petrarca. Milano: Edizioni Universitarie Lettere Economia Diritto.

Babinger, Franz. 1954. Maometto il Conquistatore e il suo tempo. Torino: Einaudi.

Babinger, Franz. 1963. Relazioni visconteo-sforzesche con la corte ottomana durante il secolo XV. V: La Lombardia e l'Oriente, 8–30. Milano: Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere.

Babinger, Franz. 1966. Maometto il Conquistatore e gli Umanisti in Italia. V: Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento, 433–449. Ur. Pertusi, A. Firenze: Sansoni.

Baldi, Barbara. 2003. Enea Silvio Piccolomini e il De Europa: umanesimo, religione e politica. Archivio Storico Italiano 161, št. 4: 619–683.

Bauer, Stefan. 2013. Enea Silvio Piccolomini. V: Il contributo italiano alla storia del pensiero: Storia e politica, 137–43. Ur. Galasso, G. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana.

Bihlmeyer, Karl; Tuechle, Hermann. 1960. L'Epoca delle Riforme. V: Storia della Chiesa 3. Ur. Rogger, I. Brescia: Morcelliana.

Bisaha, Nancy. 2004a. Creating East and West. Renaissance Humanists and and the Ottoman Turks. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Bisaha, Nancy. 2004b. Pope Pius II and the Crusade. V: Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact, 39–52. Ur. Housley, N. New York: Palgrave Macmillan.

Bracciolini, Poggio. 1994. Facezie. Milano: BUR.

Braun, Maksimilijan. 2004. Kosovo: bitka na Kosovom polju u istorijskom i epskom predanju. Novi Sad: Platoneum.

Brague, Rémi. 2003. Evropa, rimska pot. Prev. Čop, R. Celje: Mohorjeva družba.

Cappelli, Guido. 2019. L'umanesimo italiano da Petrarca a Valla. Rim: Carrocci editore.

Caridi, Giuseppe. 2019. Alfonso il Magnanimo. Rim: Salerno editore.

Ceserani, Remo. 1966. Pio II. V: I protagonisti della storia universale V, 169–196. Rim, Milano: CEI.

Chabod, Federico. 1961. Storia dell'idea di Europa. Rim in Bari: Laterza.

D'Ascia, Luca. 2001. Il Corano e la tiara. L'epistola a Maometto II di Enea Silvio Piccolomini (papa Pio II). Bologna: Pendragon.

De Caprio, Vincenzo. 1998. Roma. V: Letteratura italiana VIII/I. Storia e geografia. L'età moderna, 396. Ur. Asor Rosa, A. Torino: Einaudi.

De Rosa, Daniela. 1980. Coluccio Salutati, il cancelliere e il pensatore politico. Firenze: La Nuova Italia.

Di Carpegna Falconieri, Tommaso. 2011. Medioevo militante. La politica di oggi alle prese con barbari e crociati. Torino: Einaudi.

Elias, Norbert. 2001. O procesu civiliziranja: Sociogenetske in psiho-genetske raziskave, zv. 2: Spremembe v družbi. Osnu-tek teorije civiliziranja. Prev. Fičor, E.; Mercina, A. Ljubljana: /*cf.

Enea Silvio Piccolomini. Pius Secundus Poeta Laureatus Pontifex Maximus. Atti del Convegno Internazionali di Studi Roma 2005 e altri studi. 2007. Ur. Sodi M.; Antoniutti, A. Rim: Libreria editrice Vaticana.

Enea Silvio Piccolomini e l'idea di Europa. 2014. Progressus 1, št. 2: 1–9.

Emmert, Thomas A. 1991. The Battle of Kosovo: Early Reports of Victory and Defeat. V: Kosovo: Legacy of a Medieval Battle.

Ur. Vucinic W. S.; Emmert, T. A. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Emmert, Thomas A. 1996. Milos Obilic and the Hero Myth. *Serbian Studies. Journal of the North American Society for Serbian Studies* 10, št. 2: 149–163.

Garin, Eugenio. 1975. *Educazione umanistica in Italia*. Rim, Bari: Laterza.

Garin, Eugenio. 1993. *Spisi o humanizmu in renesansi*. Prev. Fišer, S. Ljubljana: ŠKUC.

Garin, Eugenio. 1997. *Ritratto di Enea Silvio Piccolomini. V: Ritratti di umanisti, 9–39*. Firenze: Sansoni.

Grafenauer, Bogo. 1952. *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev / Die Kärntner Herzogseinssetzung und der Staat der Karantanerslawen*. Ljubljana: SAZU.

Guida, Francesco. 1979. Enea Silvio Piccolomini e l'Europa orientale: il *De Europa* (1459). *Clio* 15, št. 1: 35–77.

Hankins, James. 1995. Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II. *Symposium on Byzantium and the Italians, 13th–15th Centuries. Dumbarton Oaks Papers* 49: 111–207.

Hay, Denys. 1957. *Europe. The Emergence of an Idea*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Houellebecq, Michel. 2017. Podreditev. Prev. Medvešek, M. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Huntington, Samuel. 2005. Spopad civilizacij. Prev. Simoniti, B. Ljubljana: Mladinska knjiga.

I Papi della chiesa. Da San Pietro a San Giovanni Paolo II. 1998. Ur. Gligora, F.; Catanzaro, B. Rim: Armando editore.

Kocbek, Edvard. 1937/1938. Premišljevanje o Španiji. Dom in svet 50, št. 1/2: 90–105.

Kos, Milko. 1955. Zgodovina Slovencev: od naselitve do petnajstega stoletja. Ljubljana: Slovenska matica.

Lesca, Giuseppe. 1893. I Commentarii rerum memorabilium. Pisa: T. Nistri.

Marcelli, Nicoletta. 1999. Favole parabole istorie. Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Archivio storico italiano 157, št. 3: 593–604.

Medioli Masotti, Paola. 1982. L'accademia romana e la congiura del 1468. Italia medioevale e umanistica 25: 188–204.

Maris, Bernard. 2015. Houellebecq economista. Milano: Bompiani.

Miranda, Salvador. 1998. The Cardinals of the Holy Roman Church. Florida International University Libraries. <http://cardinals.fiu.edu/bios1456-ii.htm#Piccolomini> (pridobljeno 11. 5. 2020).

Mirandola, Giovanni Pico. 1995. *Conclusiones Nongentae*. Le novecento tesi dell'anno 1486. Ur. Biondi, A. Firenze: Olschki.

Novati, Francesco. 1883. *La giovinezza di Coluccio Salutati*. Torino: Loescher.

Oriente e Occidente nel Rinascimento. 2009. Ur. Secchi Tarugi, L. Firenze: Franco Cesati.

Paparelli, Gioacchino. 1978. *Enea Silvio Piccolomini. L'umanesimo sul soglio di Pietro*. Ravenna: Longo editore.

Pecci, Giovanni Antonio. 1748. *Storia del vescovado della Città di Siena*. Lucca: Marescandoli.

Pellegrini, Marco. 2000. *Pio II. V: Enciclopedia dei Papi, 663–685*. Rim: Istituto della Enciclopedia italiana.

Pellegrini, Marco. 2014. *La crociata del Rinascimento. Mutazioni di un mito 1400–1600*. Firenze: Le Lettere.

Pellegrini, Marco. 2015. *Umanesimo. Il lato incompiuto della modernità*. Brescia: Morcelliana.

Piccolomini, Enea Silvio. 1985. *Storia di due amanti*. Palermo: Sellerio.

Piccolomini, Enea Silvio. 2008. *I Commentarii*. Ur. Totaro, L. Milano: Adelphi.

Pio II Piccolomini, il Papa del Rinascimento a Siena. Atti del convegno (maggio 2005). 2009. Ur. Nevola, F. Siena: Protagon editori.

Pius II: El più expeditivo pontefice. Selected Studies on Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464). 2003. Ur. Von Martels, Z.; Vanderjagt, A. Leiden, Boston: Brill Academic Publishers.

Platynae Historici. 1913–1932. Liber de vita Christi ac omnium pontificum (1472–1474), I–III. Ur. Gaida, G. Bologna: S. Lapi, Città di Castello in Zanichelli.

Plavt (Tito Maccio Plauto). 1991. Anfitrione. Benetke: Marsilio.

Kuzanski, Nikolaj. 2001. Poligrafi 6, št. 23/24. Ur. Uršič, M.; Škamperle, I. Ljubljana: Nova revija.

Predsokratiki. 2002. Prev. Sovre, A. Ljubljana: Slovenska matica.

Prodi, Paolo. 2013. Il sovrano pontefice. Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna. Bologna: Il Mulino.

Rebula, Alojz. 1981. Zeleno izgnanstvo. Ljubljana: Slovenska matica.

Rebula, Alojz. 2004. Jacques Maritain. Prinašalec smisla. Ljubljana: Družina.

Rinaldi, Rinaldo. 2003. L'Italia romana del Piccolomini. V: Il sogno di Pio II e il viaggio da Roma a Mantova. Atti del Convegno (Mantova, aprile 2000). Ur. Calzona, F. et al. Firenze: Olschki.

Rotterdam, Erasmo. 2013. Adagi. Milan: Bompiani.

Sacchi, Bartolomeo. 1674. *Le vite dei pontefici*. Benetke: Abondio Menafoglio.

Salutati, Coluccio. 1891–1991. *Epistolario di Coluccio Salutati*. *Fonti per la Storia d'Italia*. Ur. Novati, F. Rim: Istituto storico italiano.

Simoniti, Primož. 1979. *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.

Simoniti, Vasko. 1990. *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba.

Sulčič, Branka. 2009. *Piccolomini in naši kraji*. *Mladika* 53, št. 1–8.

Škamperle, Igor. 1997. *Giovanni Pico della Mirandola in renesančna kultura*. V: *Mirandola, Giovanni Pico. O človekovem dostojanstvu*. Prev. Senegačnik, B. Ljubljana: Družina.

Škamperle, Igor. 1999. *Magična renesansa*. Ljubljana: Študentska založba.

Štih, Peter. 2005. *O modernem (ne)razumevanju in (ne)poznavanju stare zgodovine na primeru ustoličevanja koroških vojvod*. V: *Stiplovškov zbornik (Historia 10)*, 33–42. Ur. Nečak, D. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Štih, Peter. 2012. *Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih*. *Zgodovinski časopis* 66, št. 3/4: 306–343.

Štih, Peter; Simoniti, Vasko; Vodopivec, Peter. 2008. Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Taylor, Astra. 2009. *Examined Life. Excursions with Contemporary Thinkers*. London, New York: The New Press.

Thode, Henry. 1993. *Francesco d'Assisi e le origini dell'arte del Rinascimento in Italia*. Prev. Zeni, R. Rim: Donzelli editore.

Tolan, John. 2009. *Il santo del sultano. L'incontro di Francesco d'Assisi e l'islam*. Prev. Sampaolo, M. Rim, Bari: Laterza.

Totaro, Luigi. 1978. *Pio II nei suoi Commentarii: un contributo alla lettura della autobiografia di Enea Silvio Piccolomini*. Bologna: Pàtron.

Totaro, Luigi. 2008. *Il pio Enea, un papa umanista*. V: Piccolomini, Enea Silvio. *I Commentarii*. Ur. Totaro, L. Milano: Adelphi.

Tyerman, Christopher. 2006. *God's War: A New History of the Crusades*. Cambridge, MA: Harvard University Press [italijanski prevod: 2017. *Le guerre di Dio. Nuova storia delle crociate*. Prev. Del Mercato, B. Rim: Einaudi].

Ullman, Berthold Luis. 1963. *The Humanism of Coluccio Salutati*. Padova: Antenore.

Uršič, Marko. 2002. *Štirje časi: Pomlad*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Valvazor, Janez Vajkard. 1984. Slava Vojvodine Kranjske. Izbrana poglavja. Prev. Rupel, M. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Vivanti, Corrado. 1985. I Commentarii di Pio II. Studi Storici 26, št. 2: 443–462.

Von Chotta-Schönberg, Michael. 2019. Oration Constantino-politana clades of E. S. Piccolomini. V: Collected Orations of Pope Pius II, zv. 5. Atlanta: Scholars Press.

Von Pastor, Ludwig. 1910. The History of the Popes from the Close of Middle Ages III. Prev. Smith, G. London: Ralph Francis Kerr.

Weil, Simone. 1998. Pismo redovniku. Tretji dan. Krščanska revija za duhovnost in kulturo 27, št. 5/6: 73–75.